

AUGUST BEBEL'İN DÜŞÜNCE DÜNYASINDAN BİR KESİT: DİN, İSLAM ve HRİSTİYANLIK ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Fatma Nesibe ÇOLAK* & Cansu KAYA**

Öz

Bu çalışmanın amacı, August Bebel'in din, Hristiyanlık ve İslam'ı hangi noktalardan ele aldığını göstermektir. Bu noktaları ele almak için Bebel'in hayatındaki bazı düşünsel kesitlerin izlenmesi, çalışmanın bütünselliğini ortaya koymak için önemli bulunmuştur. Çalışmada din, Hristiyanlık ve İslam üzerine düşünceleri iki başlık altında incelenmiştir. Bebel'in düşünce dünyasında din, Hristiyanlıkla eşdeğer olduğu için, din ve Hristiyanlık birlikte verilmiştir. İslam ve Arap kültürü üzerine düşünceleri ise genel din tanımlamasından ve Hristiyanlığa bakış açısından ayrıştığı için ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Bu çalışmada; Bebel'in düşünce dünyasında dini, tarihsel materyalizmden ele alıp almadığı, Hristiyanlık ve İslam'ın tarihsel materyalist çözümünün nasıl yapıldığı ve İslam ile Hristiyanlık arasındaki farkın ne olduğu gibi konular analiz edilmiştir. Çalışmanın yöntemi, nitel araştırmalar arasından betimsel analizdir. Analiz sonucunda, Marx'ı ve Engels'i din konusunda takip eden Bebel'in, tarihsel materyalist bakış açısını kendi düşüncesine odak haline getirdiği saptanmıştır. Hem İslam'ı hem de Hristiyanlığı bu odak üzerinden çözümlenmiştir. Bir diğer saptamada ise din ve toplumsal şartlar arasında bir korelasyon kurduğuna ulaşılmıştır. Buna göre, İslam ve Hristiyanlık özelindeki farklı bakış açıları, bu dinlerin toplumdaki işlevselliklerinden kaynaklanmaktadır. İslam ve Hristiyanlık arasındaki kıyaslamada ise İslam'ı Avrupa biliminin geliştirici etkisi açısından olumlu bulurken, Hristiyanlığı bilimin gelişmesinde kısırlaştırıcı etkisinden dolayı eleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: August Bebel, Tarihsel Materyalizm, Din, Hristiyanlık, İslam.

A SECTION FROM AUGUST BEBEL'S WORLD OF THOUGHT: REVIEW ON RELIGION, ISLAM AND CHRISTIANITY

Abstract

The aim of this study is to examine how August Bebel discussed religion, Christianity and Islam. In order to address these points, it was important to follow some intellectual sections of Bebel's life to reveal the integrity of the study. In the study, his thoughts on religion, Christianity and Islam were examined under two headings. Since religion is equivalent to Christianity in Bebel's world of thought, religion and Christianity are presented together. His thoughts on Islam and Arab culture are discussed under a separate heading, as they differ from the general

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, fnesibecolak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0009-9832>

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, cansukaya932@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8746-7321>

definition of religion and his perspective on Christianity. In this study, issues such as whether Bebel considered religion from historical materialism in his thought world, how the historical materialist solution of Christianity and Islam was made, and what the difference between Islam and Christianity were analyzed. The method of the study was descriptive analysis among qualitative research. As a result of the analysis, it was determined that Bebel, who followed Marx and Engels on religion, focused his historical materialist perspective on his own thinking. He analyzed both Islam and Christianity through this focus. In another determination, it was found that there was a correlation between religion and social conditions. Accordingly, the different perspectives on Islam and Christianity arise from the functionality of these religions in society. In the comparison between Islam and Christianity, while he found Islam positive in terms of the developing effect of European science, he criticized Christianity for its sterilizing effect on the development of science.

Keywords: August Bebel, Historical Materialism, Religion, Christianity, Islam.

Giriş

İnsanların yaşadığı dünyayı, kendilerini ve bu dünyadaki konumlarını anlamlandırmalarında Tanrı'ya olan inanç ve inançsızlık önemli bir yer tutar. İnsanların tarih boyunca Tanrı ile olumlu veya olumsuz ilişkiye girmesi bunu gösterir. Tanrı ile kurulan ilişki, teizm ve ateizm olmak üzere iki ana mecrada gelişir. Tanrı'ya olumlu anlamlar atfederek onu aşkın, yaratıcı bir varlık olarak tasarlayan teizmin tam karşısında ateizm vardır. Ateizm teizme bir tepki olarak doğar ve Tanrı'nın aşkın varlığını kabul etmeyen bir mana taşır. Ateizmin tarihsel bir arka planı olduğu gibi, İlk Çağ ateizmi, Yeni Çağ ateizmi ve modern dönem ateizmi olmak üzere üç döneme ayrılır (Akdemir, 2005, ss. 347-351).

Modern dönem ateizmi 19. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın varlığı hakkında ileri sürülen delilleri reddetmekten ziyade, ona atfedilen nitelikleri eleştirmeye yönelik ve sonlu bir varlık olan insan ile ebedi bir varlık olan Tanrı'nın birlikteliğinin imkânsız olduğunu ileri sürer. Ateizmde Tanrı'nın varlığının insanın özüne yabancılaşmasına ve özgürlüğünü kaybetmesine sebep olduğu savından yola çıkılır. Yabancılaşma ve özgürlük sorunu, insanın Tanrı'ya tercih edilmesiyle çözülmeye çalışılır. Ateizm, materyalizmi mutlak doğru kabul ederek, bilimsel temellere dayandıran ve buradan hareketle dini toplumsal bir olay olarak gören düşünsel setlerdir (Topaloğlu, 2020, ss. 27-28). Bu dönemin öncülleri ise Schopenhaur, Ludwig Feuerbach, Karl Marx, Friedrich Engels, Emile Durkheim, Friedrich Nietzsche, Sigmund Freud, Jean Paul Sartre ve Albert Camus gibi filozoflardır. Bu filozoflar genelde bütün dinleri, özelde ise Hristiyanlığı düşünsel ve eylemsel olarak eleştirerek reddetmişlerdir (Akdemir, 2005, s. 356).

Materyalizm ise felsefe kadar eskidir. Evren hakkında sistemli görüş kazanma ve duyuların alışlagelen yanılgılarından kurtulma yönündeki ilk girişimlerde izi sürülür (Lange, 2016, s. 17). Antik Yunan'a kadar uzanan materyalizmin tarihinde Demokritos, Epiküros ve Lukretius gibi düşünürler

göz çarpmaktadır. Epikurosçu felsefe doğayı, evreni ve gök cisimlerini inceler. Nedenleri bilerek insanı boş ve saçma olan korkular ve endişelerden kurtarmayı amaçlar. Buna göre, insanlar nedenlerini bilmedikleri doğa olaylarını Tanrılara atfetmektedir. Epikuros materyalisttir ve maddi dayanağı olmayan açıklamaları boş inanç olarak nitelendirir. Ona göre Tanrılar kızan, sevinen, cezalandıran, ödüllendiren varlıklar gibi düşünmek insanın korkularını besler. Oysa Tanrılar, dünyanın dışında ve dünyayla ilgilenmeyen mutlu ve ölümsüz bir biçimde yaşar. Bu açıdan Epikuros'un Tanrı fikri, evreni yaratmamış, yaratıcı ve yargılayıcı olmayan, dünyayla ve insanlarla ilgilenmeyen bir formdadır. Bu da üstü örtülü bir ateizmdir (Türk, 2016, ss. 154-158). Demokritos ise evrende her şeyin atomlardan ve maddelerden yapılmış olduğu için insanların da maddeden oluştuğunu ifade eder. Böylece maddeden başka, maddesiz ruh diye bir şey olmadığı düşüncesinin temelini atar. İnsanın duyguları, istekleri, düşünceleri de bedenindeki ateş atomları deviniminin bir ürünüdür. Buradan hareketle Demokritos, ölümün olmadığını ve öldükten sonra yaşamın da var olmadığını kaydeder (Şenel, 2019, s. 136).

Marx ve Engels, Epikuros felsefenin yetkinliğini arttırmak için diyalektik materyalizmi yetkinleştirmiştir. Marx'ın Yunan materyalizmine yönelmesinin sebebi, Almanya'daki materyalizm çalışmalarının tarihten kopuk olmasıdır. Çünkü Marx'a göre her şeyin bir tarihi vardır ve tarihsellik dolayımında materyalizmi ele almak önemlidir (Karabıyık, 2018, s. 90).

Marksist düşüncede yer alan diyalektik materyalizmdeki doğa olaylarının ele alınış ve inceleme biçimi diyalektiği oluştururken, doğa olaylarının kavrayışı ve yorumlanması ise materyalist kısmını oluşturur. Burada itici güç ruh değil, maddedir. Tarihsel materyalizm ise toplum hayatının incelenmesinde diyalektik materyalizm ilkelerinin toplumsal yaşama, topluma ve toplum tarihinin incelenmesine uygulanmasıdır (Stalin, 2009, s. 11). Tarihsel materyalizmde insanların üretim ve yeniden üretim yoluyla gerçekleştirdikleri yaşam koşullarının maddi temeline vurgu yapılır. Buradan hareketle Marx, üretim biçimlerini bünyesinde barındıran altyapının-ekonominin, üstyapıyı-ideolojiyi, siyaseti, sanatı, ahlakı, bilimi, kültürü ve dini belirlediğini ifade eder. Böylece tarihin ve sosyal gelişmenin sınıf temelli ekonomik analizlerle açıklanması tarihsel materyalizmle mümkün olur (Türk, 2007, s. 127). Marx ve Engels, dini toplumsal yaşamın ve toplum tarihinin bir parçası olarak ele aldığı için, dine tarihsel materyalizm açısından yaklaşır. Din ve Tanrı kavramlarını doğrudan reddetmekten ziyade, kapitalist toplumdaki dinin rolünü ele almışlardır. Bir başka deyişle onların din eleştirisi tarih, politik ve ekonomik boyuttadır.

Marx ve Engels'in dini çözümlemeye tarihsel materyalizmi temel aldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu ekolden gelen diğer düşünürlerin din üzerine çözümlemelerinde tarihsel materyalizmin etkisinin olup olmadığı önemli bir soru olarak karşımıza çıkar. Buradan hareketle bu çalışma kapsamında asıl sorulması gereken soru şudur: Tarihsel materyalizm August Bebel'i etkilemiş midir ve dini anlamlandırma noktasında etkisi var mıdır?

Bebel, Marx'ı ve Engels'i din konusunda takip ettiği için, bu sorunun cevabı tarihsel materyalizmin onun düşüncesini etkilediği yönündedir. Dine ve Hristiyanlığa bakışında Marx ve Engels'i takip ederken, İslam konusunda kendine has fikirlere sahiptir. Bebel hem İslam ve Arap kültürü ile yakından ilgilenişi hem de İslam'ı tarih içinde konumlandığı nokta itibariyle kendi özgünlüğünü ortaya koymuştur. İslam'ın Hristiyanlık karşısındaki düşük konumunu ve İslam'ın geriliğini temsil eden oryantalist bakış açılarına karşı "bir başka" çözümlene sunarak mevcut fikirlerden farklılaşmıştır.

Buradan hareketle bu çalışmanın amacı da Bebel'in din, Hristiyanlık ve İslam'ı hangi noktalardan ele aldığını göstermektir. Hayatının içindeki bazı dönemeçler dine olan bakış açısını etkilediği için, öncelikle Bebel'in hayatından kısa bir kesit sunulmuştur. Hristiyan bir toplumda doğduğundan dolayı, düşünce dünyasında din aynı zamanda Hristiyanlığı çağrıştırmaktadır. Bu sebeple ikinci adımda din ve Hristiyanlık düşüncesi analiz edilmiştir. Son olarak İslam ve Arap kültürü üzerine düşünceleri çalışmaya dâhil edilmiştir. Düşünce dünyasındaki din, Hristiyanlık ve İslam üzerine fikirleri incelenirken betimsel analiz yöntemine başvurulmuştur. Literatürde August Bebel üzerine pek çok çalışma olmakla birlikte onun din, Hristiyanlık ve İslam üzerine düşüncelerini bütünsellik içinde inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu husus çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır.

1. AUGUST BEBEL'İN HAYATINDA DÜŞÜNCE DÜNYASINI ETKİLEYEN UNSURLAR

1840 yılında Köln'de yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Torna işçisi olarak ekonomik hayata katılan Bebel, iş bulma arayışıyla Almanya'nın farklı bölgelerine göç etmiş, böylelikle ülkesini farklı bölgelerden gözlemlemiştir. Freiburg ve Salzburg'da yaşadığı dönemlerde *Gesellenvereine*'ye (Katolik Eğilimli Kalfalar Birliği) katılmıştır. *Gesellenvereine* 1847 yılında Peter Adolph Kolping tarafından kurulmuş, kalfa birliği statüsündeki ilk dernektir. İşçilerin eğitimi, ahlaki ve yurttaşlık yükümlülükleri konusunda farkındalık yaratmayı amaçlamıştır (Halifeoğlu, 2018, ss. 86-87). Dine karşı her daim mesafeli olan Bebel, derneğin Katolik olmayanlara da açık olduğuna emin olduktan sonra, üye olduğunu ifade etmiştir. Dahası Güney Almanya ve Avusturya'da yaşadığı sürece bu Katolik birliklerin üyesi olduğunu ve bundan pişman olmadığını dile getirmiştir. Bu husustaki en önemli nedeni, birliklerin farklı dini inançlara sahip olan insanlara karşı hoşgörülü olmasına bağlamıştır. Birliğin, zanaatkarların Hristiyan inancını korumak ve teşvik etmek için tasarlanmasına rağmen, zorunlu bir eğitim ve dini uygulama programı yoktur. Bebel, bu birlikler içerisinde Katolik din adamlarının üyeleriyle Hristiyan değerleri-öğretileri üzerine ciddi tartışmalara girmiş ve bundan zevk aldığını da belirtmiştir (Bebel, 1912, ss. 36-37). Yine de *Gesellenvereine*, Katolik Kilisesi'nin genel faaliyetlerinde yalnızca çevresel bir rol oynadığı için Bebel'in Hristiyanlık hakkındaki olumsuz düşüncelerini değiştirememiştir (Lidtko, 1966a, s. 248).

1860 yılında arkadaşlarının onu Leipzig'e doğru taşınmaya ikna etmesinin tüm hayatı üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu aktarmıştır. Leipzig'de bulunduğu işte çalışma koşullarının ağırlığı ve ücretlerin düşüklüğü üzerine çalışma arkadaşlarını grev konusunda örgütlemiş, grevin sonucunda hak kazanımı elde etmişlerdir (Bebel, 1912, ss. 41-43). Bu onun işçi hareketi içinde yer almaya başlayacağı yılların ilanıdır. Hatta o dönem için Leipzig, liberalizmin merkezi olarak görülmüş, işçiler liberalleri en sadık dostları olarak tanımlamıştır. Ancak Bebel, işçi sınıfını hem sınıf çıkarının hem de toplumsal sorunun bilincinde olmadıkları için eleştirmiştir. Dahası Marx ve Engels'in devrimci hareketteki rolünü bile bilmediklerini aktarmıştır (Bebel, 1912, ss. 44-45).

Bebel'in hayatında iki dönüm noktası mevcuttur. Bunlardan birincisi Ferdinand Lassalle'i okuyarak sosyalist olmasıdır. İkincisi ise Marx ve Engels'in yer aldığı sosyalist çevrelerle yakından bağlantılı olan Wilhelm Liebknecht ile tanışmasıdır. 1848'de Alman devriminin bastırılmasının akabinde Prusya düşmanı olan Liebknecht, Bebel ile Saksonya'daki işçi sınıfının siyasallaşması için yürütülen çalışmalara büyük katkılar sunacaktır (Halifeoğlu, 2018, s. 90). Marksizmin etkisi altında Almanya'da politik bir hareket olarak doğan sosyal demokrasi hareketi, 1863 yılında Lassalleci bir grup "Genel Alman İşçileri Birliği" (ADAV) adıyla ilk partileşme girişiminde bulunmuştur (Çubukçu, 2018, s. 263). Lassalle'in 1864'teki vefatının üzerine başkanlığa J. B. von Schweitzer seçilmiş ve birliği Prusya-Almanya çerçevesinde tutmayı amaçlamıştır. Bu tutum Bebel ve Liebknecht'in muhalefete geçmesine sebebiyet vermiştir. Çünkü Bebel enternasyonalist bir şahsiyettir. Bu çekişme uzun yıllar sürmüş ve 1869 yılında Bebel, Liebknecht ile Eisenach'ta "Sosyal Demokrat İşçi Partisi"ni (SDAP) kurmuştur. Parti, 1864'te Londra'da kurulan "Uluslararası Emekçi Birliği"ne dayanmıştır (Bebel, 2019, s.11). SDAP Alman işçi hareketinin ve sosyal demokrasinin ana aktörü haline gelmiştir. Buna ek olarak Bebel'in "uluslararası işçi kooperatifleri" modelinin benimsenmesi partinin büyümesinde rol oynamıştır (İletişim Yayınları, 1988, s. 306).

Alman sosyal demokrasi hareketi Lassalleci (ADAV) ve SDAP (Eisenach) olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu iki hareket arasındaki çekişme Avusturya-Alman Savaşı ile zirveye dayanmıştır (Halifeoğlu, 2018, s. 94). Bebel ve Liebknecht, Almanya halkının, Prusya'nın "kardeşkanı dökmeye dayalı" siyasetine karşı silahlı direnişi savunmuştur (İletişim Yayınları, 1988, s. 301). 1870 Fransız-Alman Savaşı çıktığında ise "Alman İşçileri Genel Birliği" ile Eisenach'lılar birbirlerinden ayrı bir tutum benimsemişlerdir. Reichstag'da "Lassalleci" Schweitzer, Fritzsche ve Mende savaş ödenekleri lehine oy kullanırken, Bebel ve Liebknecht çekimser kalmıştır. Bundan dolayı Bebel ve Liebknecht vatana ihanetle suçlanmış ve kalebentliğe mahkûm olmuşlardır (Bebel, 2019, s. 11).

Fransız-Alman Savaşı'nın akabinde Bismarck'ın sosyalistlere yönelik baskıları artmış ve 1875 yılında Gotha'da yapılan toplantıda Lassalleci ADAV

grubu ile SDAP'ın birleşmesi sonucunda Sosyal Demokrat Parti (SDP) kurulmuştur (Çubukçu, 2018, s. 263). Kongrede sunulan program tasarısı Lassaleci tezlerin ağırlığını taşıdığı için, Marx ve Engels tarafından şiddetle eleştirilir. Bebel, Engels'e yazdığı bir mektupta "bütün bunların bir eğitim süreci" olduğunu ifade etse de Engels cevapta Lassaleci tezlerden dolayı yakınmıştır (İletişim Yayınları, 1988, s. 313).

Bebel'in işçi dernekleri üzerindeki etkisi ve sosyal demokrasi hareketi içindeki rolü, ılımlı bir liderlik yürütmesinden kaynaklanmıştır (Halifeoğlu, 2018, s. 94). 1867'den ölümüne kadar Reichstag'da (Alman Parlamentosu) milletvekili olarak görev yapmıştır. Bir eylem insanı olarak 1913 yılında vefat etmiştir (Bebel, 2019, s. 20). Geride çok sayıda eser bırakmış ve eserleriyle nice insanları etkilemiştir. En ünlü eseri olan *Kadın ve Sosyalizm*, pek çok dile çevrilmekle birlikte Türkçe çevirisini de ilk defa Sabiha Sertel gerçekleştirmiştir. Sertel, August Bebel için şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bebel, benim düşünce hayatımı büyük ölçüde etkiledi. Sanki beni kafamdan yakaladı, bir top gibi yeni ve bilmediğim bir evrenin içine fırlattı. Gözlerimi açtığım zaman kendimi başka bir evrende buldum. Memleketimdeki kadının, bütün dünyadaki kadının niçin, neden acı çektiğini, olaylarıyla, kanıtlarıyla ve tanıklarıyla gözümün önünde gördüm." (2019, s.13)

2. AUGUST BEBEL'DE DİN, HRİSTİYANLIK ve İSLAM

Bu bölümde çalışmanın ana unsurunu oluşturan August Bebel'in din, Hristiyanlık ve İslam'a bakış açısı iki başlık altında incelenecektir. İçinde yetiştiği toplumda Hristiyanlık yaygın din olduğundan, onun düşünce dünyasında din, Hristiyanlıkla eşdeğer haline gelmiştir. Bu sebeple din ve Hristiyanlık düşüncesi birlikte incelenmiştir. İslam ve Arap kültürü üzerine düşünceleri, Hristiyanlığa bakış açısıyla ayrıştığı için ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Dinin Tanımı ve Hristiyanlık Düşüncesi: Tarihsel Materyalist Bir Çözümleme

Dine karşı erken çocukluk yıllarında alakası olmadığını ve dini sadece mecbur kaldığı için öğrendiğini aktaran Bebel, din eğitimini önemsemediğini ve aydınlıkçı-özgür diye tanımladığı annesinin de bu konuda onu özgür bıraktığını ifade etmiştir (Bebel, 1912, s. 23). Anılarından aktardığına göre, çırak olarak çalıştığı zamanlarda kiliseye ilgi duymadığı için, Pazar ayinlerine katılmaması konusunda ustası ona izin vermiştir (Bebel, 1912, ss. 33-34). Dolayısıyla Bebel'in Marksist kuramla tanışmadan önceki hayatında din ile ilişkisinin mesafeli olduğunu söylemek mümkündür. Marksizmle tanıştıktan sonra dini, tarihsel materyalist temellere oturtmanın yanı sıra özel bir mesele olarak görmekte ve bu hususta herhangi bir baskının karşısında olduğunu aktarmaktadır. Fakat söz konusu Hristiyanlık olduğunda daha sert ve katı bir

tutum takınmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Bebel'in ikircikli bir tutum sergilediği düşünülse de aslında onun düşünce dünyasında herhangi bir çelişki yoktur.

Öncelikle Bebel dinin, doğaya ilişkin bilgisizlik halinden çıktığını ifade eder. İnsanların doğaya ilişkin sınırlı bilgileri, onu anlamlandırmak için ilkel ve batıl düşünceleri türetmesine sebebiyet verir. Böylelikle doğan dinler, insanların zaman geçtikçe doğa hakkında genişleyen bilgilerine ve dini tasarımlarına yansımıştır (Bebel, 2021, s. 9). Dinlerin ve Tanrıların insan yaratımları olduğunu aktaran Bebel, tarihin ilkel dönemlerinde dinlerin ve Tanrıların putperestlik ve fetişizmden ibaret olduğunu ifade eder. Uygarlık geliştikçe din, çoktanrılı inançtan tektanrılara doğru bir gelişim gösterir. Bu kutsallaştırma süreci aslında insanların tarihsel koşullara bir uyum sağlama süreci olarak adlandırılabilir (Bebel, 1910, ss. 438-439). Ona göre, bütün dinler insan eseridir ve insanın gereksinimleri doğrultusunda ortaya çıkar. Her din bir öncekinin üstüne çöreklenerek gelir. Ancak dinler ne kadar birbirinden türemiş olsa da kendi içlerinde farklar mevcuttur. Bu farklar, etkili olabilmek için doğdukları ve yayıldıkları toplumların düşünce dünyasına egemen olan görüşleri, düşünceleri ve değer yargılarını kendi içinde özümsemesinden kaynaklanır. Buradan hareketle Musevilik, Hristiyanlık ve İslam üzerine kısa bir inceleme gerçekleştirir. Onun için bu üç din birbirinin üstünde yükselir (Bebel, 2021, s. 7). İnsanlığın var olmasından itibaren dinlerin de var olduğunu, ancak tarihsel koşullardan dolayı dinlerin kendi içinde devinim halinde olduğunu düşünür. Fetişizm çağından çoktanrılı inanca, oradan da tektanrılı inanca ve tek tanrılı inançların da kendi içindeki değişimine kadar geçen tüm süreç, tarihsel koşullar içerisinde değişiklik göstermiştir. Bu bir çeşit kutsallaştırma sürecidir. Bu süreci Hristiyanlık üzerinden açıklar.

Hristiyanlık, Yahudilikle Yunan felsefesinin karışımından ortaya çıkmıştır. Yahudilik ise Hindistan, Babil ve Mısır gibi daha eski uygarlıklara dayanır. Bunu Hristiyanlığın kadınlara bakış açısı üzerinden örneklendirir. Kadının ezilen sayılmasının Yahudilikten Hristiyanlığa miras kaldığını aktarır. Kadının Hristiyanlıkta ağır günahların sorumlusu olarak kabul edilmesinin sebebi budur. Hristiyanlığın kadına verdiği bu konumu, anaerki bittikten sonra bütün uygarlıklarda yer aldığını belirten Bebel, Hint kanunlarında ve Tevrat'ta da aynı bakış açısının yer aldığını savunur (1910, s. 61). "Kadın" olgusunu burada bir örneklendirme olarak kullanır, ancak asıl amacı kutsallaştırma sürecinin işleyişine vurgu yapmaktır. Dinlerin tarih boyunca kendi felsefelerini öncüllerinden alarak geliştiği üzerine çözümleme yapmasıyla tarihsel materyalist bir bakış açısını benimsediğini ortaya koyar. Her din bir sonrakine kendinden miras bırakır ve her din bir öncekinin üstüne çöreklenir. Bir başka deyişle, din insan eseri olduğundan her topluma ait dini mitler ve inanç sistematiği birbirini etkiler. Toplumun canlı bir varlık olduğu da göz önünde bulundurulduğunda toplumlar arası dini mitler geçişkendir.

Bebel'in bu tarihsel materyalist çözümlemesi Engels ile örtüşmektedir. Engels dinin tarihsel rolü ile Marx'tan daha çok ilgilenmiş, dini zaman dışı bir

unsur bulmamış, dini tarihsel dönüşümlere uygun biçimde dönüşen kültürel bir biçimin dinamik unsuru olarak tanımlamıştır (Löwy, 1996, s. 29). Bu bağlamda Engels için din insanların kafasındaki yaratımlardan oluşmakla birlikte insanların yaşamlarını egemenlik altına alan bir niteliktedir (Engels, 2010, s. 416).

Bir dinin toplumda yer edinebilmesi için ilk şartın o toplumun kültür düzeyine uygun düşmesi gerektiğini belirten Bebel, bu bakımdan dinlerin biçim değiştirerek gelişmesinin son kertede kendini aşmaya doğru gideceğini vurgular. Dinin tepeden inmece yapay buyruklarla da yok edilemeyeceğini ifade eder. Dinin en gelişmiş basamağı olarak ateizmi görür. Ateizme hiçbir toplum resmi olarak geçemese bile kültür düzeyi yüksek toplumların ateizme yaklaştığını savunur (Bebel, 2021, ss. 9-10). Dini düşüncelerin halkın düzeyi ile kopmaz bir bağı olduğunu düşünür ve dinin kurucusuna sahtekâr veya özel güçlere sahip biri olarak adlandırmanın yanlışlığına değinir. Çünkü bir dine geçmeye hazır hale gelen toplumdur. Dinin ilkelerini ve görüşlerini ortaya koyan önderler birden fazladır, ancak içlerinden sadece biri sivrilmiştir. Bunu, “Örneğin, Martin Luther ortaya çıkıp ’95 tez’ini içeren bildirisini Wittenberg Kilisesi’nin kapısına çivilememiş ve papalığa karşı savaş ilan etmemiş olsaydı, yine de bir şey değişmeyecek, dindeki reform hareketi eninde sonunda başlayacaktı” ifadesiyle örneklendirir (Bebel, 2021, ss. 11-12).

Dinin toplumda yer edinebilmesi için veya dinden ateizme geçilebilmesi için toplumun hazır olması gerekmektedir. O halde sosyalist bir toplumda din koparılmayacak bir argümandır. Bu hususta Marx’ın izini takip eden Bebel, zorlama olmadan ve düşünceler bastırılmadan din ve dini örgütlerin yavaş yavaş kendiliğinden sönmüneceğini ifade eder (Bebel, 1910, s. 437). Onun bu düşüncesini anlamlandırmak, ancak Marx’ın düşüncelerini gözden geçirmekle mümkündür. Marx’a göre din, yabancılaşmanın ortaya çıktığı bir alan olmakla birlikte toplumsal yapıyı da örtmektedir (Özçınar, 2018, s. 170). Yabancılaşmanın sonucu olarak din meydana gelmektedir. Din ve yabancılaşma ilişkisini Feuerbach’dan alsa da onu tenkit etmiştir. Feuerbach dini, insandaki ruhsal yabancılaşmanın bir alameti olarak görmüştür. Bir başka deyişle, din insanın kendi değerini dışsallaştırarak aşkın alandaki Tanrı’ya kişiliğini yansıtmasıdır. Bu yansıtmayla birlikte insanlar kendilerini Tanrı ile kıyasladığında aşağılanmış olarak hisseder. Böylece din, insanı kendi insanlığından çıkaran bir olgu olarak tezahür eder (Peffer, 2001, s. 55). Marx ise Feuerbach’ın politik tasarımı görememesi iddiasıyla onun düşüncesini eleştirir. Marx için din, emeğin yabancılaşmasından doğan derin acıların bir tesellisidir. Ezilen insanların, toplumdaki ezilmişliğin ve kapitalizmin ruhsuzluğunun karşısında öteki dünya ile vaat edilen avuntu mekanizmasıdır. Dini halkın afyonu olarak görmesi bundandır. Dinin politik yönüne vurgu yaparak, dinin kendisinin ortadan kaldırılmasından ziyade, dinin aldatıcı mutluluğuna sebep olan politik durumların ortadan kaldırılması gerektiğini belirtir (Marx, 2016, ss. 192-193).

Marx'ın dinin aldatıcı mutluluğunu ortadan kaldırmak için dine değil, bu duruma sebep olan politik olaylara yönelmesini Bebel de takip eder. Halkın aldatıcı mutluluk yerine gerçek mutluluğu anlamasına engel olarak egemen sınıfları görür. Bu düşüncesinde din, egemen sınıfların kendi egemenliklerini korumak için bir araç görevi görmektedir. Fakat egemen sınıflar bunu örtbas etmek için, "dini halk için korumalı" mottosunu ortaya koymuştur. Bir başka deyişle din, halk için korunuyor fikrinin alt temasında egemen sınıfların kendi çıkarlarını koruması ve egemenliklerini sürdürmesi yatar (Bebel, 1910, s. 438). Buradan hareketle Bebel'in Hristiyanlık konusunda daha sert bir tutuma sahip olduğu söylenebilir. Ona göre, Hristiyanlık insanlara sosyo-politik olarak itaat etmeyi öğrettiği için, ilerlemenin, özgürlüğün ve kültürün düşmanıdır. Böylece Hristiyanlık sınıf egemenliğinin ideolojik araçlarından biri haline gelir. Etik değerleri göz önüne alarak Hristiyanlığı sahtekârlık olarak nitelendirir (Akt. Lidtker, 1966a, ss. 253-254). *İncil*'in başka herhangi bir kutsal kitaptan insanlara daha fazla zarar verdiğini ifade eden Bebel'e göre, Hristiyanlık ve sosyalizm birbirine ateş ve su gibi karşıttır. Hristiyanlığın özünün iyi olduğuna dair savları da reddeder ve Hristiyanlığa özgü olan öğreti ve dogmaların insanlığa düşman olduğunu belirtir (Akt. McLellan, 1987, s. 62).

Bilhassa 1876'da yayımlanan *Hristiyanlığın Gerçek Yüzü* başlıklı yazısında, ilk Hristiyanlığın soylu ve yüce olarak ultramontanizm tarafından temsil edilen bozulmuş ve değiştirilmiş Hristiyanlığın karşısına çıkarılmasını eleştirir. Bu ilk Hristiyanlığın yüce olduğuna dair savın sosyal demokrasi çevrelerince de benimsenmesinden ve İsa'nın ilk ve en büyük sosyalist olduğuna dair beyanatların artmasından rahatsızlık duyar. Ona göre Hristiyanlık gericidir ve onun gerici doğası gözler önüne serilerek bahsi geçen savların çürüklüğünü göstermek gereklidir (Bebel, 1969, s. 29). Tam da 1870'ler döneminde SPD, Hristiyanlığa karşı militan ateist bir kampanya yürütür. Bebel de bu kampanyanın liderlerinden biridir. Kampanyada Alman işçilerin, Hristiyan din adamlarının uyguladığı manevi vesayetten özgürleştirilmesi savunulmuştur. Çünkü Sosyal Demokratlar, sosyalizmin ancak Hristiyanlığa karşı savaşta zafer kazanmaları halinde kökleşeceklerine inanmışlardır (Akt. Lidtker, 1966a, s.250). Buna rağmen Bebel ve SPD'nin diğer üyeleri 1875'teki Gotha Programında dini, özel bir mesele olarak gördüklerini ifade eder (Lidtker, 1966b, s.334). Bu "vicdan özgürlüğü" meselesini Marx "[...] İşçi Partisi, burada, burjuva "vicdan özgürlüğü" nün akla gelebilen bütün dini inançlar için özgürlüğü hoşgörüle karşılamaktan öte bir şey olmadığı halde, bizzat parti, vicdanları dini göz-bağcılıktan kurtarma çabasında olduğunu ifade edebilirdi" sözleriyle eleştirir (Marx ve Engels, 1969, s. 48). Hâlihazırda, Hristiyanlığa karşı bu pejoratif bakış açısından dolayı dini özel bir alanda tutmak istediği aşikârdır. Hristiyanlığı yerden yere vururken bir yandan da dine müdahale edilmemesi gerektiğini savunması çelişkili gibi görünse de dinin baskıyla yok edilemeyeceğinin de

farkındadır. Bu sebeple dini özel alanda tutarak, insanları dine karşı bilinçlendirme yolunu tercih etmiştir.

1880'lere gelindiğinde ateist kampanyada yumuşama başlamıştır. Sosyal Demokratlar yine ateist olarak kalsalar da 1878'de sosyalistlere karşı baskıcı yasanın kabul edilmesi, Bismarck'ın Kulturkampf¹'tan vazgeçmesi ve baskının Katoliklerden sosyalistlere doğru aktarılması onları ılımlaşma politikalarına doğru itmiştir. Çünkü sosyal demokratlar bu politikanın içinde kendilerini korumak zorunda kalmış, böylelikle Hristiyanlarla ideolojik mücadele daha az önemli hale gelmiştir. 1881'de Bebel seçimde sandalyesini kaybettiğinde meslektaşlarından birisi, Engels'e bu başarısızlığın Bebel'in Hristiyanlığa karşı düşmanlığından kaynaklanabileceğini aktarmıştır (Akt. Lidtke, 1966a, ss. 255-256). 1883'te Kopenhag'ta yapılan gizli parti kongresinde delegeler dine karşı propagandanın sona ermesi gerektiği kanaatine varmıştır. Kongre, sosyalistlerin din üzerine sert tutumlarını haklı görse de emekçiler arasındaki heyecana zarar verdiğini fark etmişlerdir. Öncelikle emekçilere ekonomi ve politikanın anlatılmasının kararlaştırılması bundandır. Çünkü delegelere göre bir kişi ancak ekonomi ve politika alanında ders aldıktan sonra dini kendi isteği ile bırakabilmelidir (Akt. Lidtke, 1966a, ss. 257-258).

Genel anlamda dine, özel anlamda ise Hristiyanlığa karşı önce takındığı sert tutum ve ardından gelen yumuşamaya rağmen Bebel'in bakış açısında bir değişiklik olmamıştır. Bir başka deyişle politik uygulamalarındaki yumuşama, düşünsel dünyasında dine olan bakış açısına etki etmemiştir. Onun düşünsel dünyasında din her daim kullanılabilir bir araçtır. Çünkü dünyada her zaman egemen olan ve iktidarı elinde bulunduran kesimin azınlık olduğunu, ezilen kitlelerin ayaklanması karşısında dayanak olarak kullanılan koltuk değneğinin din olduğunu savunur. Ona göre din, kitlelerin başkaldırmasını engellemek için kullanılan bir aygıttır. Kilise ve devlet ne kadar çatışsın çatışsın bu mücadeleden her daim kilisenin galip çıkacağını belirtir. Çünkü kitlelere egemen olmak isteyen, kiliseden yoksun kalamayacaktır. Devletin kilise karşısında galip gelmesi için kitlelerin ileri bir eğitimden geçmesi gerektiğini belirten Bebel, devlet ve kilisenin ayrılıp laik eğitim modeline geçilmesini gerekli görür. Fikir alanında kiliseden kurtuluş, siyasi vesayetten kurtuluşu da beraberinde getirecektir (Bebel, 1969, ss. 159-163). 1891'de kabul edilen Erfurt Programındaki maddelerde, Bebel'in devlet ve dini ayıran düşünceleri uygulanmıştır. Programda Hristiyanlığa yönelik herhangi bir eleştiri yer almamış ve daha önce de dini özel bir mesele olarak ele aldıkları formül muhafaza edilmiştir. Kilisenin devlet hazinesinden masrafları için aldığı ödeneklerin son verilmesine ve tam bağımsız özel alan sayılmasına

¹ Literatürde Almancasıyla kullanılan bir kavram olarak yer almaktadır. 1871-1878 yılları arasında Prusya'da gerçekleşen Bismarck'ın başlattığı bir kültür savaşıdır. Katolik Kilisesi'nin ve dinin kamusal alandan tasfiyesiyle birlikte devletin kiliseye karşı otoritesini kabul ettirme hareketidir (Özet, 2022, ss. 13-14). Çıkarılan kanunlar arasında resmi nikâhın uygulanması, kilisenin eğitim alanının dışında tutulması, din adamlarının siyasi görüşlerini dile getirmek için kürsü kullanmalarının engellenmesi ve kilisenin mali gücünün kısıtlanması gibi pek çok uygulama yer almaktadır (Habermas, 2011, s. 458).

karar verilmiştir. Okulların da laik okullara dönüştürülmesi savunulan argümanlar arasında yer almıştır (Lidtke, 1966b, s. 337).

Bebel, din ve devletin birbirinden ayrılmasını ve dini özel alanda tutma isteğini her arenada dile getirmiştir. Bu doğrultuda Britanya Sosyal Demokrat Federasyonu'nun organı olan Sosyal Demokrat'ın yürüttüğü ve tüm ülkelerin önde gelen sosyalistlerine din ile sosyalizm arasındaki çatışmaya ilişkin görüşlerinin sorulduğu bir sempozyum düzenlenmiştir. Sempozyumun odağı Roma Katolik Kilisesi'dir. Bebel de bu sempozyuma katılarak görüş bildirilmiştir. Dine karşı özel hayatında mesafeli olsa da “dinin özel bir mesele” olduğunu, dini inançlara müdahale edilmemesi gerektiğini ve SPD'nin programının da bu doğrultuda oluştuğunu aktarmıştır. Herkesin dilediği gibi bir inanca sahip olabileceğini ifade etmiş ve bir sosyal demokratın aynı zamanda Katolik, Ateist, Protestan da olabileceğine “bu partide kimseyi ilgilendirmez” sözleriyle vurgu yapmıştır. Dini tamamen özel alana çeken ve dine müdahale edilmemesini savunarak bunun sınırlarını da çizmiştir. Ona göre, bir inanan partide dini inançları lehine propaganda yaparsa, o vakit dinin özel bir mesele olduğu ilkesini çiğnemiş olmaktadır. Bu sebeple o kişi protesto edilmelidir. Aynı zamanda üyelerin de dini düşüncelerinin sarsılmamasına özen göstermiştir (Bebel, 1903). Parti kongrelerinde, parti üyelerinin kiliseden ayrılması zorunluluğunun konması isteğine de şiddetle karşı çıkmıştır (Bebel, 1969, s. 28). Din ve devletin ayrılması ve devletin laik olması taraftarı olan Bebel, dini topluluklara özel alanda yer vererek, tarafsızlığın ancak bu şekilde sağlanacağını ifade etmiştir.

SPD'nin içinde yer alan ve Bebel ile aynı dönemde yaşayarak dirsek temasında bulunan Rosa Luxemburg da dinin özel alanda kalmasını savunmuştur. Ona göre, kilise ve ruhban sınıfı kapitalistlere yardım ederek halkı din üzerinden sömürmektedir. Özellikle yoksulluğun ekonomik nedenlerden dolayı değil, Tanrı'dan geldiğine yönelik tezlerle sömürünün devam ettiğini vurgular (Luxemburg, 2003). Sömürünün devam etmemesi için inananların kamu ayrıcalıklarından yoksun olması gerektiğini düşünen Luxemburg, kilisenin devletin içinde egemen güç olmak için giriştiği tüm çabaların karşısında durarak önlenmesini savunur (2004). Bebel gibi Luxemburg da dinin kendisini reddetmekten ziyade kilise ve din adamlarının uyguladığı politikaları ve kilisenin egemen sınıfların aygıtı olmasını eleştiri merkezine almaktadır. Her ikisi de dinin kamusal alandan özel alana doğru itilmesi görüşü üzerinde hemfikirdir.

Bebel'in Hristiyanlığa karşı çoğu zaman tutumu katıdır. Ancak Hristiyanlık ve sosyalizm arasındaki bu uzlaşmazlığına rağmen diğer pek çok Marksist gibi Hristiyanlığın erken dönemi ile sosyalizm arasında bazı paralellikler saptamıştır. Hristiyanlığın çıkışı bir dini hareket gibi görünmesine rağmen, eşitlik, evrensel kardeşlik ve karşılıklı yardım çağrılarında bulunmasından dolayı gerçekte toplumsal reformcu bir harekettir. Sosyal Demokrasi'nin de parti olmasına rağmen benzer hedef ve gayeler içinde bulunduğunu aktaran Bebel, bu doğrultuda 1870'li yıllarda

hapisanedeyken Alman Köylü Savaşı'nı inceler. Ona göre, bu isyan Hristiyanlığın entelektüel zayıflıklarından çıkmamıştır. Çünkü köylüler din konusunda aydın görüşlere sahip olamamaktadır. Bu isyan, ideal bir toplum anlayışı için mücadeledir. Köylüler ile sosyal demokratlar arasındaki paralellik, köylüleri bilimsel sosyalizmin öncüleri yapmaktadır (Akt. Lidtke, 1966a, ss. 258-259). Yukarıda Bebel'in ilkel Hristiyanlığı sosyalizm, İsa'yı da bir sosyalist olarak nitelendirmediği aktarılmıştır. Hristiyanlığın çıkışıyla sosyalizm arasında paralellik kursa da Hristiyanlığı bir çeşit sosyalizm olarak nitelendirmez. Bebel'le benzer fikirlere Rosa Luxemburg'da da rastlanmaktadır.

Luxemburg, Hristiyanlığın 1. ve 2. yüzyıllarındaki savunucularını bir nevi sosyalizm destekçileri gibi görmektedir. Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki öğretilerinin de emek komünizmine dayanmadığını ve insanlar arasındaki eşitsizliği kısa bir süreliğine ortadan kaldıracabileceğini söyler (Luxemburg, 2003). Luxemburg da Bebel de ilk dönem Hristiyanlığını tam anlamıyla sosyalizm olarak görmemektedir. Her ikisi de Hristiyanlığın doğduğu ortama nazaran, ilkeleriyle reformcu bir yapıya sahip olduğu için sosyalizme paralel olarak görür.

Bebel'in bu düşüncesinin kökleri Engels ile de uyuşmaktadır. Engels din ve dinin tarihsel rolüyle Marx'tan daha çok ilgilendiği için Hristiyanlığın tarihsel süreç içerisindeki seyrini ele almıştır. Engels her ne kadar dini yanılısımalı bir alan olarak görse de ilk Hristiyanlar ile Marksist devrimciler arasında bazı bağlantılar kurmuştur (Siegel, 2005, s. 70). Ona göre, Hristiyanlık da işçi hareketi gibi ezilenlerin hareketi olarak doğmuştur. Engels hem ilkel Hristiyanlığın hem de sosyalizmin kölelik ve yoksulluktan kurtuluşu öğütlediğini belirtir. Ancak Hristiyanlık bu kurtuluşu öteki dünyaya bırakırken, sosyalizm kurtuluşu bu dünyaya ve toplumun bir dönüşümü içine yerleştirir. Engels'e göre aralarındaki fark budur. Hem ilkel Hristiyanlık hem de sosyalizm toplumsal düzenin düşmanları olarak görülse de baskıya boyun eğmeyen yapılara sahiptir (Marx ve Engels, 2019, ss. 293-294).

Engels ilkel Hristiyanlıkla sosyalizm arasındaki kurduğu bağı, 16. ve 17. yüzyılda yaşanan köylü savaşları bağlamında değerlendirir. Ancak bu savaşları dinsel savaşlar olarak değerlendiren ideologlara karşın, sınıf mücadelesi olarak nitelendirir. Bu savaşlar her ne kadar dini nitelik taşıyor gibi görünse de esasında sınıf çıkarları ve taleplerinin savaşlarıdır. Ona göre, Orta Çağ'da feodalizme yöneltilmiş tüm saldırılar kiliseye yöneltildiğinden dolayı, bütün devrimci toplumsal ve siyasal öğretiler aynı zamanda devrimci sapkınlıklar olmak zorundadır. Bu sebeple köylü savaşları dini görünümlü sınıf mücadelesidir (Engels, 2018, ss. 53-55).

Hem Engels hem de Bebel köylü savaşının aslında dini bir savaş değil, sınıf mücadelesi olduğunu savunur. Ancak Bebel, köylü savaşını 1870'li yıllarda incelemiş, Engels ise Alman Köylü Savaşı kitabını 1850 yılında kaleme almıştır. Bu açıdan bakıldığında Engels'in bu konuyu daha önce incelemeye başladığı aşikârdır. Bu sebeple Bebel'in bu husustaki düşünsel

dünyasını Engels'in aydınlattığı söylenebilir. Fakat Friesen'e göre aralarında bir fark vardır: Engels devrimin başarısızlığını Münzer'in komünist devrimi için tarihin henüz olgunlaşmamasında görürken, Bebel başarısızlığın nedenini sıradan insanların devrimci olamamasında görür (1965, s. 310).

Erken dönem Hristiyanları ile sosyalizm arasındaki paralellğe rağmen, Bebel modern dünyada insanın gelişimi ve katıksız bilimin öne çıkmasından dolayı, din gibi düşüncelerin yer almayacağını vurgular. Fakat dine karşı hoşgörülü yaklaşmasında, insanların dini ihtiyaçları olduğu ve bu ihtiyaçları kendi inancını paylaşanlarla birlikte giderebileceğini, buna aldırış edilmemesi gerektiğini belirtir. Din adamlarının da düşünsel dünyalarında bir gelişim göstereceklerini ve en temel gayenin insan olmak olduğunu anlayacaklarını ifade eder. Ona göre, ahlak ve erdem din olmadan da var olabilmektedir (Bebel, 1910, s. 439). İnsanın ahlaki bir varlık olduğunu vurgulayan Bebel, ahlaki algıların toplumla ilişkiye girdiğinde, ahlaki görüşlerin sınıf çıkarlarına bağlı olduğunu ortaya koyar. Bu şekilde toplumsal ahlakın yarattığı etkiyi oldukça materyalist nitelikte değerlendirir (Bebel, 1899). İddiasını ise yamyamların insan eti yemesini, Romalıların köleliği, Orta Çağ'ın serfliği, kapitalistin ücret köleliğini ahlaki olarak görmesiyle örneklendirir. Bunların hiçbirinin en yüce ahlaki koşul olmadığını ve en ahlaki koşulun özgür ve eşit yaşam olduğunu kaydeder. Onun için gelecek, sosyalizmin temel mantığından beslenecektir (Bebel, 1910, ss. 439-440).

2.2. İslam Çözümlemesi ve Arap Kültürü

Bebel'in İslam ve Arap kültürü çözümlemesi de tarihsel materyalist bir bakış açısı içerir. Hâlihazırda dinlerin insan yaratımı olduğunu aktaran Bebel'e göre, dinlerin belli gelişim yasaları ve süreçleri vardır. Bu açıdan İslam'ı da bir insan yaratımı olarak ele alır ve tarihsel koşulların zorunlu bir ürünü olarak değerlendirir. İslam'ın çıkışını Arap coğrafyasının gelişim yasasının bir ürünü olarak görür. Bu bölümde Bebel'in tarihsel materyalist bakış açısından İslam'ı nasıl çözümlediği ve Arap kültürüne olan bakış açısı ortaya konacaktır.

Bebel'in dinlerin birbirlerinin üstüne kurulmuş olduğu savı, yukarıdaki bölümde ele alınmıştır. Buradan hareketle İslam'ın da ortaya çıkmadan önceki toplumsal koşullarını ve öncüllerini değerlendirir. Bütün din sistemlerinin Doğu'da ve hemen hemen aynı bölgede doğup gelişmesinin rastlantı olarak görülmemesini vurgular: Musevilik, Hristiyanlık ve İslam coğrafi yönden bitişiktir (Bebel, 2021, s. 15). Böylece İslam'ın çıkış noktasını ve kendinden önceki inanışları ele alır. Bu İslam'ın tarihsel materyalist çözümlemesini yapabilmek için Bebel nezdinde bir koşuldur.

Öncelikle İslam'ın tarihsel materyalist çözümlemesini yapılabilmesi için, İslam'ın ortaya çıktığı dönemin coğrafi, ekonomik ve sosyal açıdan incelemesini gerçekleştirir. Hindistan, insanlığın ortaya çıktığı bölge sayılmaktadır. Burada tarihin bilinen en eski uygarlığının doğduğunu

belirterek, insanların çoğalıp yeni yerleşim bölgeleri aramak suretiyle Kuzey ve Batı yönlerine doğru yer değiştirdiğini ifade eder. Buradan ayrılan insanlar Arap Denizi'ni aşarak Güneybatı Arabistan'a ve Yemen'e varmış, Kızıl Deniz'i de geçerek Nil Vadisi'ne ulaşmıştır. Kızıl Deniz ile çöllerle kesilmiş Nil Vadisi'nin tıpkı Hindistan örneğinde olduğu gibi katı kast sistemine göre düzenlenmiş bir devlet yapısı olduğunu aktarır. Çünkü nüfus belli bir alanda yoğunlaşmak zorunda kalmıştır. Bir başka deyişle, coğrafya aynı zamanda devlet yapısını da belirleyen bir etmen olmuştur. Arabistan coğrafyası ise geniş bölgelere yayılmaya elverişli bir yapı olduğundan, kast ve hegemonyacı devlet sisteminin kurulması olanaksızlaşmıştır. Böylece Arabistan'da kendi içinde kademelenmiş kabile ve aile hayatı ortaya çıkmıştır. Nüfus ne kadar aynı ırktan gelse de çalışma ve yaşam tarzı bakımından farkların da var olduğu bir tablo hâkimdir. Arabistan'ın kıyılarında uygarlık gelişirken iç bölgelerinde daha çok bedevi yaşam tarzı gelişmiştir (Bebel, 2021, ss. 15-16).

Geniş topraklara yayılmanın sonucunda, kabileler kopuk bir biçimde yaşamış ve buna özgü gelişen kabile gururu oluşmuştur. Bedevi kabileleri, en iyi otlaklardan yararlanma konusunda sürekli çekişme halindedir. Hayvancılıkla uğraşan Arap kabileleri ticaret yollarındaki kervanlara saldırarak, el koymayı geçim kaynağı haline getirir. Bu yaşam tarzı onların kültürlerinde gasp, yağma, kavgacılık gibi unsurları geliştirir. Öte yandan kabilecilik gelenekselleşmeyi, atalara saygıyı, konukseverliği ve yenik düşmüş düşmana merhameti de beraberinde getirir ve bunlar Arapların kültürel unsurlarını oluşturur (Bebel, 2021, ss. 17-18). Bebel'in bu toplumsal koşulları incelemesinin sebebi, dini görüşlerini anlamak istemesidir. Ona göre bir dinin gelişebilmesi için toplumun kültür düzeyine uygun düşmesi gerekmektedir. Arap toplumunda filizlenen ve yayılan İslam'ı incelemek için Arapların toplumsal şartları da önem teşkil eder. Açıkça bir referansta bulunmasa da Bebel'in bu fikirlerinde İbn Haldûn'un toplumları bedevi (göçebe) ve hadârî (yerleşik) olarak incelemesinin izleri görülür. Bedevilikte üretim toplumun hayatta kalmasına yetecek kadar yapılırken, hadarilikte refah toplumu olmak için üretimin arttığı bir tablo hâkimdir (İbn Haldun, 1991, s. 82-83). Bedeviler bolluğa alışmadığı için dünya nimetleri karşısında daha az isteklidir. Bu durum onların kötü alışkanlıklardan uzak durmalarını sağlamış ve böylelikle görece bozulmamış bir toplumun örneğini oluşturmuşlardır. Hadârîler ise dünya nimetlerine rağbeti çok olan, bu yüzden hayırdan uzaklaşan, utanma duygusu olmayan toplumlardır (Tartı, 2013, s. 96).

Bebel de İbn Haldûn gibi, toplumların dini görüşlerinin toplumsal koşullarla anlaşılabilirliğini düşünür. Ona göre bir dinin gelişebilmesi, toplumun kültür düzeyine uygun düşmesiyle mümkündür. Arap toplumunda filizlenen ve yayılan İslam'ı incelemek için Arapların toplumsal şartları da bu açıdan önem teşkil etmektedir.

Buradan hareketle dinin hâlihazırda doğa olaylarından çıktığını düşünen Bebel, Arapların toplumsal şartlarını da göz önünde bulundurarak İslam öncesi döneme dair tespitlerde bulunur. Ona göre, çöl toplumu olan

Araplar, sıcak iklimin etkisiyle halüsinasyon görmeye, duygusal olmaya ve vecd haline yatkın bir toplumdur. Çölde gerçekleşen doğa olaylarına hayal gücü de eklenince sanatsal üretkenlik de artar (Bebel, 2021, s. 19). Bu fikrini şu şekilde örneklendirir:

“Bu ortam yüzünden Arapların cinlere, perilere, hayaletlere inanma eğiliminin kökenleri çok uzak geçmişlere dayanır. Bu cin ve periler Kur’an’da da yer alacaktır. Hristiyanlığın kurucusu İsa’nın, İncil’e göre Samilerin Şeytan’ını çölde görmüş olması bu bakımdan oldukça ilginçtir. Aynı ırktan gelen ve hemen hemen aynı toprak üzerinde yaşayan Yahudi ve Arapların kökenleri, çok gerilere giden din görüş ve anlayışlarında birçok ortaklık ve benzerlik vardır.” (Bebel, 2021, s. 20)

Bebel, Muhammed Peygamberin de düşünsel dünyasını bir Yahudi bilginin etkilediğini belirtir. Ona göre, Muhammed Peygamber çok küçük yaşlarda bağımsız davranabilen biri olduğu için, on iki yaşında Basra’ya gitmiş, orada Hristiyan olan Bahira’yı tanımış ve anne tarafından akrabası olan Yahudi bir bilginle de ilişkiler kurmuştur. Arapların belli bir din sistematğine sahip olmamasının etkisiyle peygamber olarak ortaya çıkmıştır. Muhammed Peygamberin kendisinin de dini görüşlere ve düşüncelere kapıldığının altını çizer (Bebel, 2021, ss. 24-26). Bir başka deyişle Arap coğrafyasının sıcak ikliminden dolayı halüsinasyona kapılan Muhammed Peygamber kendini peygamber olarak tanıtırken, İslam’ı zihninde yaratmaya başlamış, zamanla buna kendisi de inanmıştır.

Muhammed Peygamberin, peygamber olarak ortaya çıkışından sonra, Mekke’nin ileri gelenlerinden ve kendi soyundan olan Kureyşlilerle çekişmesi başlamıştır. Bu çekişme hız kazanınca Muhammed Peygamber Medine’ye gitmiştir. Medine’deki Hristiyan ve Musevi dininin görüş ve adetleri, Arapların putperest dünya görüşüyle harmanlanmış ve din sistemi gelişmeye başlamıştır (Bebel, 2021, s. 27). Bebel’in İslam’ı Arap coğrafyasında yer alan putperestlik, Yahudilik ve Hristiyanlığın harmanlanmış bir türü olarak görmesi böylelikle açığa çıkar. Dinler birbirilerinin üzerine çöreklenerek gelir savını, İslam üzerine çözümlemesine de uyarlamıştır.

Dinler birbirinin üstüne çöreklenerek gelmesine rağmen İslam’ın ayetlerinin önceki dinlere nazaran yüksek ahlakla donatılmış, sağlıklı ve insancıl olduğunu belirtir ve bu ayetlerin dinsel-toplumsal yasanın temeli olduğunu ifade eder. Bunların halkın gelenek, görenek, âdet ve karakterine uygun olduğunu ve parçalı olan kabile sistemini birleştirmek için elverişli olduğunu aktarır. Buradan hareketle Muhammed Peygamber, İslam’ın yaygınlaşmasını sağlamak yeni bir ekonomik sistem inşa eder. Bunun için öncelikle kâfirler ve müminler arası bir ayırmda bulunur. Kâfir, Arap soydaşıysa yenilgiye uğratılıp yeni dini kabul edince, eskiden beri Müslüman olanlarla aynı haklara sahip olabilecektir. Eğer kâfir yabancı kökenli ise yenilgiye uğratılmadan ve toprakları ellerinden alınmadan önce kendiliğinden teslim olurlarsa İslamiyet’in koruması altına alınmakta ve topraklarının

mülkiyetini ellerinde tutma hakkı tanınmaktadır. Fakat yine de yabancı kökenli kâfirlere belli bir miktar cizye ve vergi verme yükümlülüğü getirilmektedir. Bu söz konusu vergi ise hazineye girerek belirli kurallara göre müminler ve kabile üyeleri arasında bölüşülmektedir. Savaş ganimeti içinde aynı kuralların işleten Peygamber, ganimetin beşte biri hazineye ayrıldıktan sonra müminler arasında paylaşılmasını uygun görmüştür (Bebel, 2021, s. 28).

Buradan hareketle Bebel, inançla bütünleşmiş maddi yararların Arap insanını etkilediğini ifade eder. Öte yandan dinin hoşgörü üzerine kurulması da hızla yayılmasına aracılık etmiştir. Peygamberin diğer dinlerin mensuplarıyla kurduğu hoşgörü ilişkisi, bağnazlığın yeşermesine izin vermemiştir. Bebel'in Hristiyanlığı ve İslam'ı kıyaslaması da bahsedilen hoşgörü bağlamındadır. Buna göre İslam dininin gölgesinde Hristiyanlar, Museviler ve diğer dinlere mensup olanlar rahatlık ve güven içinde yaşamıştır. Farklı dinlere mensup insanların özellikle Museviler ve Hristiyanların, İslam devleti içinde yüksek mevkilere kadar gelebilmeleri, toplumda saygın meslekleri icra edebilmeleri ve kendi dinlerini özgürce yaşayabilmeleri hoşgörünün ve özgürlüğün bir sonucudur (Bebel, 2021, ss. 28-31).

Bebel'in İslam'a dair düşüncelerinde kendine özgü taraflar vardır. Ancak İslam'ı da tarihsel materyalist bir çözümleme ile irdelediği ve bunu Marx ve Engels'den miras aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Engels'in ilgili düşüncelerine değinmek, Bebel'in İslam çözümlemesini daha anlaşılır kılacaktır.

Engels, İslam'ı ve Yahudiliği aynı kökten beslenen iki din olarak ele alır. Yahudi kabilelerinin Bedevi kabilesinden başka bir şey olmadığını ifade eden Engels, 1853 yılında Marx'a yazdığı mektupta şöyle söyler:

“[...] küçük bir parçasını İbrani geleneğinin oluşturduğu eski geleneksel Arap tektanrıcılığının (Amerika'daki Kızılderili kabilelerinde olduğu gibi) egemen olduğu güneydeki eski yazıtlardan anlaşıldığına göre, Muhammed'in dinsel devrimi, her dinsel hareket gibi, eski basit geleneklere dönme iddiası, biçimsel bir tepkidir.

Yahudilerin Kitab-ı Mukaddes denen kitaplarının eski Arap din ve kabile geleneğinin kaydedilmesinden başka bir şey olmadığı, aynı kökten gelen ama göçebe komşularından erkenden ayrılan Yahudiler tarafından değiştirilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu nokta, şimdi bana çok açık görünüyor. Yahudilerin farklı gelişmesini, Filistin'in Arabistan tarafının Bedevi toprağı olan çölle çevrilmiş olması çok iyi açıklıyor. Ama eski Arap yazıtların, geleneklerin ve Kur'an'ın ve bütün soy kütüklerin vb. artık kolaylıkla çözülebilmesi, esas özün Arap ya da daha çok Sami olduğunu gösteriyor.” (Marx ve Engels, 2019, ss. 112-113)

Buradan anlaşılacağı üzere, Engels için Yahudiler her ne kadar Bedevi kabilelerinden gelse de onun küçük ve ayrı bir karşıt koludur. Yahudilik, geleneğini Arap tektanrıcılığından almış olmasına rağmen, onu kısmen

değiştirmiştir. İslam ise temel argümanlarının küçük bir kısmını Yahudilikten alırken, büyük ölçüde eski Arap tektanrıcılığına dayanmaktadır. Engels'in düşünsel dünyasında İslam ve Yahudilik arasındaki ilişki böylelikle kurulmuş olur. Onun için İslam, Yahudiliğin eski Arap tektanrıcılığı ile harmanlanmış versiyonudur.

Bebel ve Engels'in argümanlarına bakıldığında İslam'ın kendinden önceki dinlerden etkilendiğine, bunun bir çöreklenme durumu olduğuna dair beyanatları benzerlik gösterir. Ancak Bebel, İslam'ın Hristiyanlık, Musevilik ve Arap putperestliğinden (çoktanrılı) etkilendiğini ortaya koyarken, Engels ise İslam'ın Yahudilik ve Arap tektanrıcılığından etkilendiğini vurgular. Böylelikle ikisinde de İslam'ın etkilendiği kaynaklar farklılık gösterir. Öte yandan Bebel, İslam'ın diğer semitik dinlere nazaran daha hoşgörülü, gelişkin ve yüksek ahlakla donatıldığını belirtirken, Engels de böyle bir beyana rastlanmaktadır.

2.2.1. İslam'ın Gücü: Kabilecilikten Devlete Geçiş

Arap coğrafyasındaki kabilelerin dağınık yerleşimde oluşu ve kabilecilikte keskin bir din sistematığının olmayışı, toplumsal bağları gevşek bırakmış ve onların devletleşmelerini engellemiştir. Bebel, Muhammed Peygamberin bunu fark ettiğini ve İslam ile toplumda kitleselleşmeye çalıştığını ileri sürer. Böylelikle Arap toplumunun birlik olabilme özelliği kazandığını ve kabilecilikten devletleşmeye doğru adımlarının atıldığını çözümler.

Mekke'den Medine'ye göç eden Muhammed Peygamber, burada dinsel-siyasal-toplumsal devlet yapısını örgütlemeye girişmiştir. Bebel, bireysel ibadetlerden ziyade kitlesel katılımı kişilerin kendini daha güçlü hissettiğini Peygamberin fark ettiğini belirtir. Ona göre, bir halk meclisindeki konuşmacı bile, çevredeki dinleyicilerin yoğunluğu ölçüsünde ateşli bir konuşmacı olur ve onun heyecanı da dinleyicilere yansır. Her iki tarafın karşılıklı etkilenmesi sonucunda heyecan ve duygu fırtınası herkesi kuşatır. Arapların dağınık, parçalı aşiret yaşantısına düzen kurmayı, ortak davranışlar ve birliktelik oluşturmayı hedefleyen bu din, ayrı bir önem taşımıştır (Bebel, 2021, ss. 32-33). Görüleceği üzere Bebel düşüncesinde Muhammed Peygamber parçalı yapıya sahip olan Arapları, İslam ile kitlesel hareket etmeye ve birlik oluşturmaya teşvik etmiştir. Bu hususta bilhassa cemaat namazlarına ayrı bir yer atfetmiştir. Her gün-günde beş vakit kılınan cemaat namazları, Arap toplumunu bir araya getirme konusunda örnek bir uygulamadır.

Bebel, İslam'daki kitlesel ibadetlerin ilerleyen zamanlarda İslam devleti kurması ve dini-askeri disiplin oluşturması açısından önem teşkil ettiğini belirtir. İslam devletinin, Arapların toplumsal ve dini güdülerine uygun olduğunu ve bundan dolayı içtenlikle benimsendiğini ifade eder. Ona göre, yeni dinin yayılması için girişilen mücadelenin başında Arap

kabilelerinin ve Yahudilerin İslam'ı benimsemesi için yapılan savaşlar yer almaktadır. Bilhassa ganimetlerin varlığı İslam devletinin sınırlarını genişleten bir durumdur (Bebel, 2021, s. 34).

Parçalanmış Arap kabilelerini bir devlet altında toplayan Muhammed Peygamberin, vergi ve askeri sisteme de ilişkin kanunları kendisinden sonraki Halife çağında da devam ettirilmiştir. Elde edilen gelirlerin bir bölümünü yoksulların desteklenmesi için kullanan İslam devleti, aynı zamanda İslam'ı seçenin arazi vergisi ve haraçtan muaf tutulmasını emretmiştir. İnsanların İslamiyet'i seçmesinde maddi yarar da önemli bir etmen olmuştur. Bu noktada Hristiyanlık ile İslam arasında bir fark olduğunu ifade eder. Ona göre, Hristiyanlar kendinden olmayan inançlara boyun eğdirdikten sonra toplulukları zorla Hristiyan yaparken, İslam hoşgörü ile yaklaşmıştır (Bebel, 2021, ss. 37-40).

İslam'ın Araplara savaşçı özellikler kazandırdığını da aktaran Bebel, dünyevi çıkarlar ile manevi çıkarların birbirlerine bağlandıklarını ifade eder. İslam'daki "şehitlik" ve vaat edilen cennet kavramının İslam devletinin büyümesinde itici bir güç olduğunu vurgular. Böylece savaş esnasında ya insan şehit olarak cennete gidecek ya da ganimete sahip olacaktır. Bu açıdan bakıldığında İslam'ın insana sunduğu bu "kazan kazan" durumu devletleşme ve büyüme büyük bir faktör oluşturmaktadır. Fakat İslam'da yer alan "ölümden sonra hayat var" düşüncesinin Yahudilerden değil Hristiyanlık inancından alındığını ifade etmiştir. Ancak bu düşünce ne kadar Hristiyanlıktan alınmış da olsa Araplar bunu kendi tarzlarına göre değiştirmiştir (Bebel, 2021, s. 44). İslam'ın Yahudilik, Hristiyanlık ve putperestlik karışımı olduğuna dair savının bir başka örneğini ortaya koyan Bebel, aynı zamanda dinlerin kendi toplumlarına göre tasarlandığı savına da dayanak bulmuştur.

Bebel, İslam devletinin sınırlarının çok büyümesi sonucu bir süre sonra kontrol edilemez hale geldiğini ve İslam'ın Arap toplumuna kazandırdığı özelliklerin de yozlaşmaya başladığını belirtir. Çünkü Muhammed Peygamber ve Halifeler, devletin tüm işlerini kendi yetkilerinde toplamıştır. Fakat devlet hızla büyüyünce kontrol edilmesi de zorlaşmıştır. Öte yandan gevşetici bir iklimin yanı sıra artan bir zenginlik karşısında bedensel hazlar da artınca hızlı bir çöküş ve yozlaşma kaçınılmaz hale gelmiştir (Bebel, 2021, s. 52). Bilhassa Emeviler dönemindeki zenginlik ve şatafatın içinde Arapların sade yaşam tarzının yok olduğu ve dinin yasakladığı her türlü safahatın yaygınlaştığını ileri sürmüştür (Bebel, 2021, s. 77). Bu yaşam tarzının altında daha yoksul olan Arap halkının az ile yetindiğini, buna karşın devlet yönetiminde bulunanların ise emeğin ürününe çöreklediğini belirtir. Bebel'e göre Doğu insanı bu emek hırsızlığı karşısında tepki göstermemiş ve despotizm altında yaşamaya alışmıştır (2021, s. 82). Bu bozulma süreç içerisinde gelişen sorunlar karşısında, İslam devletinin ve Arap toplumunun önlem almamasından kaynaklanmaktadır. Bozulma, İslam'ın ve Arap toplumunun

özünden değil, devletin genişleyen sınırlarının kontrol edilemezliğinden doğmuştur.

2.2.2. Arap Kültürü ve Hristiyanlığa Etkisi

Bebel'in söylemlerinden, İslam ile aslında Doğu'nun "despotizm" ve geri kalmışlığı yaşamadığı, Doğu'nun ilerlemeci, kültürel yenilenme ve gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Orta Çağ dönemindeki İslam ile Hristiyanlığı karşılaştırırken, aslında Avrupa ile Doğu'nun da kıyaslamasına gider. Unutulmaması gereken buradaki kıyaslamanın Orta Çağ dönemine ait olduğudur.

Orta Çağ'da Hristiyan Avrupası'nın kilise dogmalarıyla debelendiği dönemde, İslam devletinin düşünce özgürlüğünün ve kültürünün üst düzeye ulaştığını ifade eden Bebel'e göre Doğu, katı bir inanca bürünmüş Avrupa'ya bilgiyi taşımıştır (2021, s. 30). Bu aslında Avrupa'nın kültürel gelişiminde önemli bir paya sahip olan İslam-Arap kültürü olduğunun savunusudur. Böylece Batılı düşünürler arasından başka bir çözümleme yaparak ayrışmaktadır.

İslam devletinin bilimsel ilkelere bağlı kalarak yetiştirdiği Arap ve Doğu insanı, Avrupa'daki meslektaşlarından ayrılmaktadır. Avrupalı bilim insanları sırf para için bilim yapan ve tek bir bilim kolunu kendine çalışma alanı olarak seçerken, Arap bilim adamları aynı zamanda pratik hayatın tüccarları, zanaatkârları ve memurları olma özelliği taşımaktadır. Bununla birlikte Bebel, Arap bilginlerinin kapsamlı bir öğrenim gördüğünü, elde ettikleri incelemeleri de pratik hayatın içinde inceleme imkânı bulduklarını ve bu sayede çalışmaların popülerlik kazandığını söyler. Dahası Avrupalı bilim adamların halktan kopuk ve onları küçümser bir vaziyette yaşadığını, ancak Arap bilim adamlarının hayatın tüm koşul ve durumlarıyla iç içe yaşadığını vurgular (Bebel, 2021, ss. 96-97).

Bebel, bilim adamları arasındaki bu farkın Hristiyanlık ve İslam arasındaki farktan kaynaklandığını belirtir. İslam'ın boyun eğdirdiği halklara ait kendi içinde işine yarayan bilgileri topladığını, lakin Hristiyanlığın kendi öğretilerini yayarken diğer kültürleri dinsizliğin öğretisi sayarak yok ettiğini kaydeder. Ona göre, İslam'daki bu bilgiyi toplama ve bilgiye saygılı olma düsturu Muhammed Peygamberden kaynaklanır. İslam'a bu kültürü o bahşetmiştir. Öte yandan Hristiyanlık dünyası kilise dogmalarına eleştiri getirenleri aforoz ederken, Arap dünyası Bizanslı düşünürlere kendilerine bir şeyler öğretebilmesi için ricada bulunmuş ve tıp öğrenimlerini de Yahudi bilginlerin yanında yapmıştır. Bebel'e göre Avrupa'da kullanılan ilaçların, cebire ilişkin bilgilerin, fizik, kimya, geometri, tıp, eczacılık ve matematik gibi bilim dallarına ait pek çok bilginin kaynağı Arap bilim dünyasıdır (2021, ss. 97-102).

Bilhassa Arap kültürünün İspanya'nın gelişimine katkısının yadsınamaz seviyede olduğunu düşünür. Ona göre, el zanaatları, mimari

yapıları, ticaret, taşımacılık, limanlar, su yolları, hamamlar, kütüphaneler ve gezinti yerleri ile İspanya'nın geliştiğini ve bunda büyük bir Arap kültürünün etkisi olduğunu belirtir. O dönemde Almanya, İngiltere ve Fransa gelişim açısından İspanya'ya göre oldukça geride kalmış ve sefalet içindedir (Bebel, 2021, ss. 119-122). Bununla birlikte Bebel, Arapların diğer dinlere karşı hoşgörülü tavrının olduğunu ve Hristiyanların egemen olduğu dönemde Yahudileri baskı altında tuttuklarını, ancak İslam ile Yahudilerin de özgürlüğe eriştiklerini ifade eder. Hatta bu sebeple İslam hâkimiyetinin en ateşli savunucularının Yahudiler olduğunu da aktarır. Bebel düşünsel dünyasında Hristiyanlık ve İslam'ı taban tabana zıt bir konuma oturtur. Ona göre, İslam temizliği vazederken, Hristiyanlık ise yıkanmamayı öğütlemektedir. Banyo ve temizlik kültürünün de Doğu'dan Batı'ya aktarıldığını ifade eder (Bebel, 2021, s. 125). Hristiyan gençlerin kiliseyi ve kutsal kitapları küçümseyip sığ bulurken Avrupa'dan gençlerin İspanya'ya gelip eğitim aldıklarından bahseder (Bebel, 2021, ss. 123-124).

İspanya'nın İslam egemenliğinden sonra tekrar Hristiyanlık egemenliğine girmesiyle tüm bu sürecin değiştiğini ifade eden Bebel, İspanya'nın gelişimine katkı sunan her yapı ve kurumun nasıl tarumar edildiğini eserinde uzun uzun anlatır. İslam-Arap kültürünün önemini, "Bu kültür çağı olmasaydı, o upuzun orta çağ manevi zihinsel alanda korkunç bir çoraklığın içinde debelenir, aşılması neredeyse olanaksız biçimde barbarlığa geri dönerdi" sözleriyle ifade eder. Ona göre, bu durum Hristiyanlığın iç yüzünü görmek bakımından önemlidir. Bununla birlikte Bebel, Arap-İslam kültürünü, Avrupa kültürü ile eski kültür arasındaki bağlayıcı halka olarak görür. Bu halka olmadan, Avrupa'nın gelişmişlik düzeyine çok zor ulaşacağını düşünür (Bebel, 2021, ss. 131-136). İslam'ı ve Doğu'yu geri kalmış olarak gören bakış açılarının tersine bir duruş sergileyerek Hristiyanlık ve İslam karşılaştırmasında Hristiyanlığı yerden yere vurur. İslam-Arap kültürünü, Hristiyanlığın yıkıcı ve despot tavrına karşı insanlık için geliştirici ve ilerletici gücünden dolayı olumlu bulduğu da bir gerçektir.

Sonuç

Bu çalışmada August Bebel'in yaşamı da göz önünde bulundurularak din, Hristiyanlık ve İslam üzerine düşünceleri değerlendirilmiş ve bu kapsamda üç ana sonuca varılmıştır. Bunlardan birincisi, Bebel'in din olgusuna dair tutumu Marx ve Engels'in tarihsel materyalist doktrinine dayanmasıdır. 19. yüzyıl Batılı düşünürlerin Aydınlanma çağıyla birlikte Tanrı'nın varlığını sorgulaması ve devamında gelişen materyalist bakış açısı, dine yaşamının erken döneminden itibaren mesafeli duran Bebel'i etkilemiştir. Marksist kuramın zeminini oluşturan bu bakış açısında yanılısamanın ortadan kaldırılması için, dinin göklerden indirilip tarihsel gerçekliğe uygulanabilir hale getirilmesi gerekmektedir. Pek çok Marksist'e göre bir tarihsel durumun içerisinde yer alan faktörler öncelikle maddi dünyada ve somut koşullarda aranmalıdır. Dinlerin tarihsel koşulların ve insan

yaratımların ürünü olduğu tezi böylece saptanmış olur. August Bebel de Marksist bir aktör olarak dine bu minvalden bakarak, dini tarihsel materyalist bir zemine indirger. Bu tematik bağlamda Engels'in dinlerin tarihsel rolleri olduğuna dair savıyla örtüşmektedir. Ayrıca Bebel'in, dinlerin egemen sınıflar tarafından kullanılması ve bu kullanım sonucunda dinlerin aldatıcı mutluluğuna dair savı da Marx'ın "yabancılaşma" teorisiyle örtüşmektedir.

Çalışmada varılan ikinci sonuç Bebel'in vicdan özgürlüğünü savunmasıdır. Dinlerin insan yaratımları olduğuna dair savına rağmen hiçbir zaman baskıyla ve zorla yok edilemeyeceğinin farkındadır. Bu tematikte de Marx'ın izlerine rastlanmaktadır. Ancak Marx, Bebel'in vicdan özgürlüğü savını eleştirmiştir. Marx'a göre tamamen vicdan özgürlüğünü savunmak ve bu hususta vicdanları dinden kurtarmak adına önlem almamak, burjuva vicdan özgürlüğüdür. Düşüncesini dinin izlerinin kamusal alandan tamamen silinip, özel alandaki yaşantısına dokunulmaması üzerine geliştirmiştir. Bu hususta Hristiyanlığa karşı katı bakış açısına rağmen zor kullanmaması da vicdan özgürlüğü savunusundan kaynaklanmaktadır. Bu noktada düşünceleri Luxemburg ile daha fazla örtüşme göstermektedir.

Son çıkarım ise Bebel'in din ve toplumsal şartlar arasında kurduğu korelasyondur. Tüm dinleri insan yaratımı olarak ele almasına karşın dinin, toplum hayatı üzerinde oynadığı etkinin değişkenliği önemli bir temadır. Buradan hareketle İslam öncesi Arap toplumuyla İslam sonrası Arap toplumu arasındaki farkı ve gelişmeyi tamamen İslam'a bağlar. Aynı zamanda İslam ile Hristiyanlık arasında gerçekleştirdiği kıyaslamayı da bu korelasyon bağlamında gerçekleştirir. Hristiyanlığı topluma karşı despot ve geri bırakmışlığının bir ürünü olarak görürken, İslam'ı Avrupa bilimine katkı sunan ilerici bir formatta değerlendirir. Bu fikrinde her dinin, kendi toplumsal tasarımları içinde gelişmesinin izleri görülür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Fatma Nesibe Çolak: %50, Cansu Kaya: %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Fatma Nesibe Çolak: 50%, Cansu Kaya: 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Önerilen Atf: Çolak, F. N. & Kaya, C. (2024). August Bebel'in düşünce dünyasından bir kesit: din, İslam ve Hristiyanlık üzerine değerlendirme. *Akademik Hassasiyetler*, 11(26), 347-371. <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1461563>

Kaynakça

- Akdemir F. (2005). Ateizm tarihi üzerine kısa bir deneme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(18-19), 347-363. <https://doi.org/10.17120/omuifd.15212>.
- Bebel, A. (1899). *The darwinian theory and socialism*. 03 Şubat 2024 tarihinde <https://www.marxists.org/archive/bebel/1899/04/darwin.htm> adresinden edinilmiştir.
- Bebel, A. (1903). *Clericalism and the socialist attitude thereto*. 01 Şubat 2024 tarihinde <https://www.marxists.org/archive/bebel/1903/11/clericalism.htm> adresinden edinilmiştir.
- Bebel, A. (1910). *Woman and socialism* (Çev. M. L. Stern). Socialist Literature Company.
- Bebel, A. (1912). *My life* (Çev. T. F. Unwin). Adelphi Terrace.
- Bebel, A. (1969). *Teoride ve pratikte politika* (Çev. A. Gelen). Anadolu Yayınları.
- Bebel, A. (2019). *Kadın ve sosyalizm* (Çev. S. Sertel ve S. Altınçekiç). Yordam Kitap.
- Bebel, A. (2021). *Hız. Muhammed ve arap-islam kültürü dönemi* (Çev. V. Atayman). Kapra Yayıncılık.
- Çubukçu, S. U. (2018). Sosyal demokrasi: Melez bir politik gelenek. Birsen Hekimoğlu Örs (Ed.), *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler* içinde (s. 253-306). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Engels, F. (2010). *Anti-Dühring* (Çev. K. Somer). Sol Yayınları.
- Engels, F. (2018). *Alman köylü savaşı* (Çev. O. Gönensin). Yordam Kitap.
- Friesen, A. (1965). Thomas Müntzer in marxist thought. *Church History*, 34(3), 306-327. <https://doi.org/10.2307/3162805>
- Habermas, R. (2011). Piety, power, and powerlessness: Religion and religious groups in Germany, 1870–1945. Helmut Walser Smith (Ed.), *The oxford handbook of modern German history* içinde (s. 453-480). Oxford University Press.
- Halifeoğlu, M. (2018). Bitmeyen senfoni'nin orkestra serüveninde August Bebel. Göztepe Özay (Der.), *Marx'ın Orkestrası* içinde (s. 85-105). Notabene.

- İbn Haldun (1991). Mukaddime, C. 1, 2 (Çev. Z. K. Ugan). Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- İletişim Yayınları (1988). Alman sosyal demokrasinin doğuşu (1848-1875). *Sosyalizm ve toplumsal mücadeleler ansiklopedisi Cilt 1* içinde (s. 294-313). İletişim Yayınları.
- Karabıyık, H. (2018). Marx'ın doktora tezi: Diyalektik materyalizmin işaret fişeği. *Madde, Diyalektik ve Toplum, 1(2)*, 87-95.
- Lange, F. A. (2016). *Materyalizmin tarihi ve günümüzdeki anlamının eleştirisi I-II* (Çev. A. Arslan). Sentez Yayıncılık.
- Lidtko, V. L. (1966a). August Bebel and german social democracy's relation to the christian churches. *Journal of the History of Ideas, 27(2)*, 245-264. <https://doi.org/10.2307/2708641>
- Lidtko, V. L. (1966b). *The outlawrd party: Social democracy in Germany 1878-1890*. Princeton Univerity Press.
- Löwy, M. (1996). *Marksizm ve din* (Çev. İ. Cüre). Belge Yayınları.
- Luxemburg, R. (2003). *Socialism and The Churches*. 15 Mayıs 2024 tarihinde <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1905/misc/socialism-churches.htm> / adresinden edinilmiştir.
- Luxemburg, R. (2004). *An anti-clerical policy of*. 15 Mayıs 2024 tarihinde <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1903/01/01.htm> adresinden edinilmiştir.
- McLellan, D. (1987). *Marxism and religion*. The Macmillan Press.
- Marx, K. ve Engels, F. (1969). *Gotha ve Erfurt programlarının eleştirisi* (Çev. M. Kabagil). Sol Yayınları.
- Marx, K. (2016). *Hegel'in hukuk felsefesinin eleştirisi* (Çev. K. Somer). Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2019). *Din üzerine* (Çev. K. Güvenç). Sol Yayınları.
- Özçınar, Ş. (2018). K. Marx'ın Feuerbahçı Hegel eleştirisi. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar, 11(1)*, 164-188.
- Özet, İ. (2022). *İzmir duvarı*. İletişim Yayınları.
- Peffer, R. G. (2001). *Marksizm, ahlak ve toplumsal adalet* (Çev. Y. Alogan). Ayrıntı.
- Sertel, S. (2019). Sabiha Sertel'in önsözü. *Kadın ve sosyalizm* içinde (s.11-12). Yordam Kitap.
- Siegel, P. (2005). *The meek and the militant: Religion and power across the world*. Haymarket Books.
- Stalin, J. (2009). *Diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm* (Çev. Z. Seyhan). Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Şenel, A. (2019). *Siyasal düşünceler tarihi*. Bilim ve Sanat Yayınları.

- Tartı, N. (2013). İbn Haldun'da yerleşik hayat eleştirisi. *Uluslararası İbn Haldun sempozyumu* içinde (s.93-102). Çorum 1-3 Kasım.
- Topaloğlu, A. (2020). *Teizm&Ateizm*. İz Yayıncılık.
- Türk, B. (2007). İdeoloji. Mümtez'er Türköne (Ed.), *Siyaset* içinde (s.105-119). Lotus Yayınevi.
- Türk, D. (2016). Epikuroçuluk: Dostların arasında, güvenle. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten jakobenlere Batı'da siyasal düşünceler* içinde (s. 154-160). İletişim Yayınları.

Extended Abstract

It has been determined that August Bebel, who followed Marx and Engels on religion, focused his historical materialist perspective on his own thinking. It was not difficult for Bebel, who had a distant relationship with religion from the early periods of his life, to accept this philosophical moment. Marx and Engels approach religion from the perspective of historical materialism, as they consider religion as a part of social life and social history. Rather than simply rejecting the concepts of religion and God, they addressed the role of religion in capitalist societies. In other words, their criticism of religion has historical, political and economic dimensions.

Did historical materialism influence August Bebel and does it have an impact on interpreting religion? Since Bebel followed Marx and Engels on religion, the answer to this question can be found by looking at his historical materialist thought. While he follows Marx and Engels in his view of religion and Christianity, he has his own ideas about Islam. Bebel has demonstrated his uniqueness in terms of his close interest in Islam and Arab culture and the point in which he positions Islam in history. From this point of view, the aim of this study is to show from which points Bebel discussed religion, Christianity and Islam. For this purpose, Bebel's life was given first. Some turning points in his life also affected his perspective on religion. Then comes the idea of religion and Christianity. Since Bebel was born into a Christian society, religion also evokes Christianity in his world of thought. Based on this, the ideas of religion and Christianity are presented together in this section. Finally, Bebel's thoughts on Islam and Arab culture are included. The method of the study was determined as descriptive analysis in order to trace the traces of religion, Christianity and Islam in Bebel's intellectual world.

In this study, August Bebel's thoughts on religion, Christianity and Islam were evaluated, taking his life into consideration, and three main conclusions were reached in this context. The first of these is that Bebel's attitude towards the phenomenon of religion is based on the historical materialist doctrine of Marx and Engels. The 19th century Western thinkers' questioning of the existence of God with the Age of Enlightenment and the subsequent materialist perspective influenced Bebel, who kept his distance from religion from the early period of his life. As a Marxist actor, August

Bebel also looks at religion in this way, reducing religion to a historical materialist basis. He thinks that religions have existed since the beginning of humanity, but that religions are in motion within themselves due to historical conditions. The entire process from the age of fetishism to polytheistic belief, from there to monotheistic belief, and the change in monotheistic beliefs within themselves has varied within historical conditions. This is a kind of sanctification process. In this thematic context, it coincides with Engels' argument that religions have historical roles. In addition, Bebel's argument about the use of religions by the ruling classes and the illusory happiness of religions as a result of this use was inspired by Marx's theory of "alienation".

The second conclusion reached in the study is that Bebel defends freedom of conscience. Despite his claim that religions are human creations, he is aware that they can never be destroyed by pressure or force. Traces of Marx can also be found in this thematic. However, Marx criticized Bebel's argument for freedom of conscience. According to Marx, defending complete freedom of conscience and not taking precautions to save consciences from religion in this regard is bourgeois freedom of conscience. He developed his idea on completely erasing the traces of religion from the public sphere and leaving his life in the private sphere untouched. Despite his strict perspective on Christianity in this regard, his refusal to use force stems from his defense of freedom of conscience.

The last conclusion is the correlation Bebel established between religion and social conditions. Although he treats all religions as human creations, the variability of the impact religion plays on social life is an important theme. From this point of view, he attributes the difference and development between the pre-Islamic Arab society and the post-Islamic Arab society entirely to Islam. At the same time, he makes the comparison between Islam and Christianity in the context of this correlation. While he sees Christianity as a product of its despotism and backwardness towards society, he evaluates Islam in a progressive format that contributes to European science. However, Bebel's analysis of Islam and Arab culture also includes a historical materialist perspective. He sees the emergence of Islam as a product of the law of development of the Arab geography. Bebel sees Islam as a blended form of paganism, Judaism and Christianity in the Arab geography.